

Festetics György szerepe a magyarországi tudásáramlás elősegítésében a XVIII–XIX. század fordulóján

ÉN KESZTHELYBEN EGY MAGYAR VEIMÁRT OHAJTOK LÁTNI
(BERZSENYI DÁNIEL)

Mocsáry Lajos, a Függetlenségi Párt elnöke, Grünwald Bélának *A régi Magyarország 1711–1825* címmel 1888-ban megjelentetett könyvére, melyet ma már az első klasszikus „rendi társadalom- és mentalitáskritikai” elemzésként tarthatunk számon, egy évvel később önálló kötet közreadásával reflektált.¹ *A régi magyar nemes* című művében Mocsáry Grünwalddal polemizálva a bevezető fejezetben felrója, hogy Grünwald az abszolutizmus „panegyrisét”, dicshimnuszát fogalmazta meg magyar nyelven. „Grünwald Béla, ki »A régi Magyarország« című könyvének megjelenése óta a magyar democratia nagy szószólójaként szerepel, e munkájában nagyon mostohán bánik a magyar nemzettel. Elsorolván az okokat, melyek az országot eme korszakban oly szomorú állapotba juttatták, első helyen említi az idegen uralkodóházat s az örökös tartományok és Magyarország között fönnálló viszonyt, de fejtegetései nyomán, magára a nemzetre hárítja át a felelősségnak majdnem egész terhét. Mentséget talál a fölöttünk uralkodott hatalom számára, sőt mint kezdeményezőt szerepelteti a haladás kellékeiben, ismét a nemzetre hárítva a siker elmaradásaért való felelősséget. Egy nyomoruságnak nevezi azt az alkotmányos szabadságot, melyet a nemzet képes volt kebelében fentartani a legsúlyosabb viszonyok közt is, ellenben dicsőíti az abszolút királyságot, mely mindenféle megsemmisítvén a rendi alkotmányokat, megteremtette az állami közigazgatást s mint a közérdek képviselője, megtelt nemes, ideális tartalommal. [...] A nemzet fiaitól megtagad minden nagyobb elméleti képességet, tudatlan, műveletlen, eszmeszegény, politikai eszmék fölfogására képtelen s a közdolgokban járatlan naiv emberekül rajzolva az azon korban élt nemzedékeket.”²

A fentiek nyomán Mocsáry kérdésfeltevése, miszerint „Igaz-e, hogy az abszolút királyság jobban mozdította elő a haladást, a nemzetek egészséges fejlődését, mint a rendi alkotmány?”, ha nem is ilyen direkt megfogalmazásban, de azóta is egyik alapvető dilemmája a XVIII. századi magyar történelemmel foglalkozó történészeknek.³ A fentiek alapján nem meglepő, hogy több mint leegyszerűsítő módon a magyar nemest sokan valóban a haladást gátló, a közjó ügyének szolgálatát akadályozó, középkori eredetű feudális előjogaihoz ragaszkodó, adót fizetni nem akaró, a parasztságot elnyomó társadalmi, politikai szereplőként láttatták. S e gondolatmenet másik elemeként a tényleges progressziót a Habsburg-dinasztia és kormányzata képviselték, hiszen az uralkodó abszolút hatalma folytán személye és politikája az állameszme igazi képviselőjeként a közjó és közérdek igazi megtestesítőjévé vált.⁴

* A XXVI. Berzsenyi Helikon Napok *Pelso, a magyar tenger* című konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

Aligha valószínű, hogy jelen írásunk az említett történészvitát eldöntheti. Reményeink szerint azonban sikerül a hazai művelődéstörténet szempontjából néhány olyan lényeges elemére rámutatnunk, mindenekelőtt a Festetics György (1755–1819) által 1797-ben alapított keszthelyi mezőgazdasági tanintézet tágabb európai kontextusba helyezésével,⁵ aminek köszönhetően kellőképpen árnyalhatjuk a XVIII–XIX. század fordulójának időszakával kapcsolatos nézetek együttesét, de legalábbis erős kételyeket ébreszthetünk az olyan sommás megállapításokkal szemben, miszerint a magyar nemesség mindenestül fogva „műveletlen, eszmeszegény, politikai eszmék fölfogására képtelen” lett volna.

I.

Amikor II. József (1780–1790) halálát követően több mint két évtizednyi szünet után ismét összeült a rendi országgyűlés, a követek feltűnő módon már nemcsak az alkotmányosság gyakorlatára, a privilegizált státusz védelmére fordítottak figyelmet, hanem a magyar kereskedelmi, gazdasági érdekek előmozdítása, sőt utóbb, hallatlan módon (!) a magyar nyelv ügye érdekében is sikra szálltak.⁶ Mindez az új uralkodó, II. Lipót (1790–1792) számára is jelezte, hogy valóban komoly változás következett be Magyarországon, sőt új mentalitás megjelenésének jeleit vélhet-e felfedezni. Nem meglepő tehát, hogy a nemesi mozgalomnak hatalomtechnikai, kommunikációs eszközökkel való diszkreditálása a „közjó” szolgálatát képviselő kormányzat egyik fontos célkitűzésévé vált. A korszak politikai vitairódmánának sorában azonban különleges helyet foglalnak el Leopold Alois Hoffmann (1748–1806), pesti egyetemi tanár, s nem mellékesen rendőrbesúgó *Babel* és *Ninive* című, névtelenül megjelentetett röpiratai. Az előbbiben a szerző „emberbarátként” szólal fel a „közjó” ügyét elősegítő uralkodó mellett, míg az utóbbiban egészen odáig megy, hogy a magyarok „hun barbárságával” szemben minden kulturális és civilizációs eredményt az országba betelepített idegen, elsősorban német ajkú népességnek tulajdonít.⁷

Mindazonáltal ha valaki elfogulatlanul vizsgálja a kérdéskört, akkor aligha vitatható, hogy a Magyar Királyság kora újkori történetének szociokulturális lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak, hiszen a török ellenes felszabadító háborút, majd a II. Rákóczi Ferenc által vezetett, a nemzeti önállóságot kivívni képtelen szabadságharcot követően csak a XVIII. század második évtizedének végétől, a pozsareváci békekötés után nyílt lehetőség az újjáépítésre.⁸ A tudásáramlás azonban korántsem működhetett olyan hatékonyan a XVIII. század első felében a Habsburg Birodalom magyar területein, mint ahogyan az intézményi és személyi kapcsolatrendszer XVII. századi előtörténete, a racionális és empirikus ismeretelmélet kiemelkedő tudáscentrumainak számító holland egyetemekhez kötődő magyar protestáns peregrinációs hagyomány alapján elvárható és indokolt lett volna.⁹ A magyarországi és erdélyi tudományos élet, különösen a természettudományok terén, egyértelműen lépéshátrányba került, s a látványos változás lehetősége kizárólag Mária Terézia (1740–1780) uralkodásának második felétől, a királynő németalföldi

származású orvosa, tanácsosa, Gerard van Swieten (1700–1772) tevékenységének hatására következett be.¹⁰

A Habsburg Birodalom teljesítőképességének fokozását célzó reformok sora II. József időszakában folytatódott, jóllehet az uralkodónak a „közjó” szolgálatát elősegíteni hivatott törekvései a szerencsétlen török háború és a belső konfliktusok nyomán a bécsi kormányzat szándékaihoz képest komoly önállósodási folyamatokat indítottak meg a Magyar Királyságban.¹¹ Utóda, a racionális uralkodói gyakorlat híve, II. Lipót a körülmények kényszerítő hatására hosszú évtizedek után ismét összehívta az országgyűlést, de a magyar nemesség az önkényesnek minősített korábbi Habsburg kormányzati gyakorlat ellenhatásaként már nemcsak politikai értelemben lépett fel kezdeményezően.¹² A felvilágosult köznemesi és főnemesi érvelések nyomán ugyanis a rendszeres diétai bizottsági előkészítő munkálatokról is döntés született, s mindez feltétlenül összefüggést mutat, mindenekelőtt Berzeviczy Gergely (1763–1822) munkásságának köszönhetően, a modern magyar közgazdasági irodalom megalapozását jelentő írások közreadásával,¹³ s ha korábban Mária Terézia és II. József reformjai az orvosi és egészségügyi szakképzés tekintetében európai szintű institutionális folyamatokat alapoztak meg,¹⁴ a termelőszférát érintő esetleges kormányzati, kampányszerű kezdeményezések, például természettechnikai vagy állategészségügyi felvilágosítást szolgáló munkák közreadásával, egyáltalán nem tekinthetők egy átfogó, tényleges modernizációt vizionáló kormányzati gyakorlat kezdetének. A magyar nemesség a II. József rendelkezése nyomán indított kataszteri felmérésekkel csupán a nemesi birtok, illetve a személyes adómentesség megszüntetésének szándékával szembesülhetett, anélkül, hogy a kormányzat tényleges ellentételezést adott volna, netán a magyar áruk exportját terhelő vámtételek szorítását enyhítette volna.¹⁵

Nem elhanyagolható szempont tehát, hogy 1790 után az újabb háborús konfliktusban lekötött Habsburg központi kormányzat továbbra sem szentelt figyelmet ennek a kérdésnek, s az állam bevételeinek túlnyomó hányadát biztosító agrártermelés szakoktatási hátterének megalapozása, a modern agrárgazdasági elvek és gyakorlati ismeretek közvetítését célzó intézmény életre hívása egy dunántúli főnemesi család kiemelkedő műveltségű tagja, gróf Festetics György áldozatkészsége és koncepciózus iskolateremtő tevékenységéhez fűződik.¹⁶

Felmerül azonban a kérdés, vajon mi készítette Berzsenyi Dánielt, a csekély jövedelmű somogyi birtokán élő és gazdálkodó köznemest, hogy 1816. november 5-én a rangban és vagyoni helyzetben messze felette álló keszthelyi grófhhoz intézett levelében az európai művelődés és a főrangú mecenatúra emblematikus helyszínéként számon tartott weimari hercegi udvarhoz hasonlítsa a Balaton-parti várost?¹⁷ Vajon üres hízelgésből fogalmazott így a Georgikon német nyelvű kiadványainak kézhez vételét követően, amennyiben még egy minimális európai műveltséggel bíró „barbár” magyar nemes számára is viszonyítási alapot jelentett Weimar, de alapvetően Festetics emberi gyengeségére, hiúságára számítva, talán valamiféle előnyt, netán anyagi hasznot remélt tőle?¹⁸

A költő leveleiből kirajzolódó önérzetessége alapján aligha erről lehetett szó,¹⁹ hanem sokkal inkább annak a felismeréséről, hogy Festetics iskolaalapításaival, mecenatúrájával az adott időszak magyarországi viszonyai közt a szellemi értékekre alapozott nemzeti identitás megerősítésének folyamatát szolgálja, s a hazai progresszió csakis európai kontextusban értelmezhető. Ezen a ponton azonban a keszthelyi tanintézet tudomány- és művelődéstörténeti jelentőségének értékeléséhez egyértelműen adaptálhatónak tűnik a XX. század utolsó harmadától megfigyelhető tudománytörténeti, módszertani paradigmaváltás fogalmi és vizsgálati rendszere, miszerint a globális értelmezési keretek tekintetében a tudásközpontok egyoldalú, lineáris hatásmechanizmusához képest már nem egyirányú interakció(ka)t feltételezhetünk. A recepció folyamatának vonatkozásában, közelebbről az anyagi, instrumentális, kommunikációs, továbbá a személyi feltételrendszer lehetséges modellálása tekintetében pedig ez mindenképpen szakítást jelent a merev *centrum* és *periféria* képlet alkalmazásával. A jelzett problematika fogalmi rendszerek szintjén is megmutatózó sajátossága, hogy a német szakirodalomban is előszeretettel alkalmazzák „Wissenstransfer” helyett a *circulation of knowledge* angol szakkifejezést, melynek a magyar nyelvű megfelelőjeként használt „tudásáramlás” konnotációja nem feltétlenül utal több irányú, netán a kitüntetett tudásközpont felé is ható folyamatra.²⁰

Könnyen adódhatna a következtetés, miszerint a keszthelyi tanintézet alapítójának társadalmi háttere, vagyoni helyzete s természetesen műveltsége eleve determinálta az „oeconomicalisinstitutum” életre hívását és működését. Ha viszont ebből, az egyébként logikus előfeltevésekből indulunk ki, mindenképpen tarthatatlannak tűnik az a szintén leegyszerűsítő képlet, hogy a hazájától távol, a birodalom központjában élő főnemesség vagy nemesség kötődése hazájához általánosan meggyengült volna. Ebben a vonatkozásban pontosan a felvilágosodás időszakának, közelebbről a XVIII. század második felének magyar nyelvű költészete, a testőrírók irodalmi tevékenysége szolgálhat cáfolatul.²¹ S nem lehet helytálló ez az állítás azért sem, mivel maga Festetics György, vagy éppen sógora és fiatalkori barátja, gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) is bécsi elit hivatalnokképző intézetben nevelkedett.²²

Amennyiben a Festetics családban követett érvényesülési minták jellegzetességét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a kormányzati, adminisztratív, vagy éppen a katonai szolgálat egyaránt kínálhatott lehetőségeket számára, sőt nyugodtan előre bocsáthatjuk, hogy a kényszerhelyzetek szintén nem csekély szerepet játszottak a „közjó” szolgálatát vállaló Festetics György életében. Festetics György dédapja, Festetics Pál (1639–1720) vagyonát a Batthyány család szolgálatában részben török foglyokkal való kereskedéssel, részben szerencsés házasságai révén alapozta meg.²³ Három felnőtt kort megért fia közül ketten katonai pályára léptek, csupán a legkisebb fiú, Festetics Kristóf (1696–1768) engedett az apai kívánságnak, s választott hivatali pályát. Előbb jogot tanult a nagyszombati egyetemen, majd a vármegyei adminisztrációban és több országgyűlésen szerzett tapasztalatainak köszönhetően 1736-ban kinevezték az ország szakigazgatási szerve, a Helytartótanács tanácsosává, nyolc évvel később, 1744-ben pedig az elsősorban háramlási ügyekkel foglalkozó bírói testület, a Hétsze-

mélyes Tábla bírójává.²⁴ Elsőszülött fiát, Festetics Pált (1722–1782) már nemcsak hazai egyetemen, hanem Lipcsében, protestáns egyetemen is taníttatta, melyet a szintén Lipcsében jogi tanulmányokat folytató Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) önéletírásában „kis Párizsként” aposztrofált.²⁵ A külföldi tanulmányi időszaknak köszönhetően az apa, vagyis a Festetics Kristóf által alapított családi könyvtár állományát lipcsei könyvkereskedők révén is gyarapította a felvilágosodás francia, angol s természetesen német szerzőinek munkáival, s a könyvkötőktől származó korabeli számlák szerint többek között Montesquieu, Voltaire, továbbá John Locke műveit is beszerezte.²⁶

Műveltsége, jogi felkészültsége valóban komoly karrierlehetőséget biztosított Festetics Pál számára, s különösen az úrbéres szolgáltatásokra kötelezett parasztság helyzetét egységes felmérés alapján szabályozó központi rendelet kidolgozásában való közreműködése után Mária Terézia magyar ügyekben egyik nélkülözhetetlen tanácsadójává vált.²⁷ 1772-től az ország pénzügyigazgatási hivatalának, a Magyar Kamarának lett az alelnöke, s egyúttal grófi rangra emelte a királynő.²⁸ Magától értetődően saját hivatali érvényesülését Bossányi Julianna (1735–1805) grófnővel kötött házasságából származó elsőszülött fia, György számára is kötelező érvényűnek tekintette, s az 1755-ben született fiút tizenkét éves korától a Mária Terézia által 1746-ban alapított bécsi elitképző intézményben, a Theresianumban neveltette.²⁹ Az intézményben a hagyományos ókori klasszikus szerzők műveinek oktatása mellett átfogó jogi, államigazgatási, kameralisztikai, matematikai, statisztikai, földrajzi, sőt hadvezetési, hadászati (erődítési) építészeti ismereteket is elsajátítottak a hallgatók. Nem mellékes, hogy az intézmény jezsuita paptanárai közt tevékenykedett Mitterpacher Lajos (1734–1814), aki nemcsak a Theresianumban, hanem II. József uralkodása idején három évig a pesti egyetemen is tanított mezőgazdasági ismereteket.³⁰ Bécsi tanulmányainak köszönhetően Festetics György anyanyelve mellett magas szinten írt, olvasott és beszélt latinul, németül, franciául, angolul és olaszul. Fiatalkori levelezése, illetve a korszakból származó magánkönyvtárának jegyzéke szerint igen széles európai irodalmi műveltséggel is bírt.³¹

Festetics a bécsi éveket követően rövid ideig kamarai, pénzügyi szolgálatot vállalt, azonban apja akaratával szembeszegülve hátat fordított a hivatali pályának, s gróf Nádasdy Ferenc (1708–1783) huszárezredéhez csatlakozott.³² A család házassági stratégiájának engedve, az apai kényszer hatására 1782-ben megnősült. E döntés egyértelmű indítéka abban rejlett, hogy a birtokállomány folyamatos gyarapítása miatt felvett hitelek következtében családját igen komoly adósságok terheltek. Apja egyenesen kitagadással fenyegette, amennyiben nem veszi el a kiszemelt menyasszonyt, mivel a Sallér Judit (1765–1829) grófnővel kötött házasság komoly hozománnyal járt.³³ A katonai pályán való előmenetel reménye azonban hamar szertefoszlott, s II. József általános adózással kapcsolatos reformtervei, a magyar nemesiség alkotmányos előjogainak visszaszorítását célzó szándékai a szervezkedő magyar nemesi ellenzék törekvéseivel való azonosulásra készítették a fiatal tisztet. Az uralkodó halálát követően összehívott országgyűléshez nagy feltűnést keltő beadványt

intézett tisztársaival, ami lényegében a törvényhozó hatalom elsőbbségét deklarálta a dinasztiaival szemben, s a jövőbeni önálló magyar hadügy megteremtéséhez is alapul szolgálhatott volna.³⁴ A trónra lépő új uralkodó, II. Lipót azonban ügyes politikai taktikázással elszigetelte a magyar nemesi törekvéseket, s demonstratív célzattal Festeticset haditörvényszéki eljárás alá vonta. Szintén politikai megfontolásból azonban tényleges retorziót nem alkalmazott a magyar tiszttel szemben, de többszöri áthelyezését követően Festetics számára nyilvánvalóvá vált, hogy katonai pályája véget ért, s ezért 1791-ben kilépett a hadseregből.³⁵

Birtokait hatalmas adósságok terhelték,³⁶ s bár magánélete sem volt ideálisnak nevezhető, mégis fiatalkori ideáljainak, vagyis a „közjó” szolgálata érdekében több nagyhatású programjának gyakorlati megvalósításába kezdett.³⁷ Nem kétséges, hogy a későbbi iskolaalapításai közül kiemelkedő szakképzési intézménye létrehozását magánérdeke is indokolhatta, hiszen a birtokigazgatás napi gyakorlata során vált nyilvánvalóvá számára a képzett mezőgazdasági szakemberek, tisztek hiánya.³⁸ Festetics kérésére Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi evangélikus lelkész, aki paraszti származású fiatalok számára létrehozott alapfokú tanintézetében gyakorlati ismereteket oktatott, 1795. június 3-i levelének mellékleteként megküldte Keszthelyre iskolája leírását.³⁹ Festetics azonban két évvel később a Helytartótanács elnökéhez, József nádorhoz (1776–1847) intézett, modern értelmezéssel: „akkreditációs” beadványában, melyben egy keszthelyi felsőfokú mezőgazdasági tanintézet megnyitásának jóváhagyásáért folyamodott, egyértelműen a korban elismert angliai mezőgazdasági gyakorlat eredményeinek hazai meghonosításával indokolta egy felsőfokú tanintézet létjogosultságát. Érvelésében név szerint hivatkozott Arthur Young (1741–1820), a Board of Andriculture titkára, valamint Sir John Sinclair (1754–1835), a testület skót elnöke, valamint Albrecht Thaer (1752–1828) német mezőgazdasági szakíró közvetítő munkásságára.⁴⁰

A választott minta közvetítésének és adaptációjának institutionális szintű személyi feltételrendszere – az alapító műveltségének és világlátásának megfelelően – egyértelműen a jelzett dokumentumban megfogalmazott elvek gyakorlati megvalósításához igazodott, s Festetics tudatos döntésének megfelelően a Georgikon fennállásának első két évtizedében három olyan tanár játszott meghatározó szerepet, akik hosszú évekig tanultak nyugat-európai, s nem mellékesen protestáns egyetemeken. Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1833), a Debreceni Református Kollégium egykori teológus hallgatója utrechti tanulmányait követően a *Stipendium Bernardinum* elnyerése révén számos nyugat-európai országban megfordult, így az angol vidék gazdálkodásáról is személyes tapasztalatokat szerzett. Hazatérését követően az első magyar nyelvű mezőgazdasági szaklap, a *Vizsgálódó Magyar Gazda* szerkesztője lett, s a lap megszűnésével szinte egy időben megnyíló keszthelyi tanintézet tanáraként folytatta pályáját. Nem mellékes, hogy még szerkesztői beköszöntő írásában Pethe a gazdagság és a közösség szolgálatának viszonyát állította előtérbe. Gondolatmenete szerint, melyet a nyugat-európai protestáns országokban látott fejlettebb társadalmi, gazdasági állapotokról szerzett tapasztalatai befolyásolhattak, a materiális gazdag-

ság soha nem lehet öncélú. Az általa is egyértelműen megfogalmazott jelszó, miszerint „gazdagodjatok meg, hogy boldogul élhessetek” egyfajta cselekvési programként jelenik meg lapjában. A jólét azonban nem egyszerűen a fogyasztói szempontú értelmezési keretek közt igazolható számára, hanem a nagyobb közösség, az ország felemelkedésének eszközeként nyerhet létjogosultságot.⁴¹

Amikor Pethe az intézmény alapítását követő negyedik évben távozott Keszthelyről, a Directio, vagyis a keszthelyi központi birtokigazgatás iratanyaga szerint, a meghirdetett állásra többen is jelentkeztek. A kizárólag német protestáns egyetemeken tanulmányokat folytatott pályázók zömmel Göttingenben tanultak, s fontosnak tartották jelezni, hogy melyik jelentősebb professzor óráit látogatták. Az sem elhanyagolható tény, hogy a Georgikon tanári állása iránt érdeklődők abszolút többsége evangélikus vallású volt, s ez mindenképpen arra vall, hogy a hazai evangélikus peregrináció tisztában volt műveltsége értékével, a göttingeni évek jelentőségével. Németh László (1770–1836) győri evangélikus gimnáziumi tanár 1800. október 12-én kelt levelében szintén jelentkezett az álláshirdetésre. Képzettségét, így egyetemi tanulmányait a gyakorlati és elméleti ismeretek szintézisaként igyekszik bemutatni, hangsúlyozva, hogy miközben gazdálkodási gyakorlatot édesapja rábaközi birtokán szerzett, „...theoretice pedig a Göttingai Universitásban Beckmann Professor urtól, kitől mindaz által mivel akkor szükségesnek nem tartottam bizonyágtévő levelet nem hoztam”.⁴² Mindez azért is figyelemre méltó, mert Johann Beckmann (1739–1811) egyrészt egyetemi előadásai révén, másrészt műveivel, illetve mezőgazdasági, élelmiszertechnológiai, közgazdasági tárgyú kiadványok szerkesztésével jelentős szerepet vállalt a racionális gazdálkodási elveknek a német fejedelemségek, illetve a Habsburg Birodalom országai felé történő közvetítésében.⁴³

Némethnek ez a megjegyzése bizonyára felkeltette Festetics érdeklődését, hiszen a Georgikon alapítója pontosan Beckmann *Grundsätze der deutschen Landwirtschaft* című, 1769-től Göttingenben megjelent többkötetes tankönyvének Pethe Ferenc által történő lefordításával és átdolgozásával kívánt egységes tankönyvet biztosítani keszthelyi tanintézete számára.⁴⁴ Aligha tekinthető véletlennek, s egyértelműen Festetics átgondolt könyvtárgyarapító elképzelésének tulajdonítható, hogy bécsi, pesti és lipcsei könyvkereskedők révén Beckmann számos művét beszerezett a keszthelyi szakkönyvtári gyűjteménye számára.⁴⁵

Jóllehet a Directio iratanyagában nem található semmilyen utasítás Festetics György tényleges döntéséről, 1800. november 15-én Késmárkról keltezett levelében Asbóth János (1768–1823) már úgy írt a Directio vezetőjének, vagyis Piestyánszky Ignácnak (?-?), mint aki Keszthelyről határozott ígéretet kapott: „Könnyen képzelheti magának a Tekintetes Úr, minémű külömbféle érzésekkel fogadtam a Tekintetes Úr 31. Oct. indultt, s 12 Nov. itt meg érkezett kegyes levelét, de ezen érzések között még-is fő-helyet foglalt magának az az egyenes és hálaadó szívből származott öröm, melyet a Tekintetes Úr és a többi Directióbéli előttem még esmeretlen érdemes Urak hozzám mutatott bizodalomok bennem gerjesztett, a-mellyre is, akar mi vége legyen a Georgikoni üres Hivatal utánn való iparkodásomnak, magamat

érdemessé tenni valamint mindenkor igyekezni fogok, szintugy amazért a Tekintetes Directiónak szüntelen kötelesse maradok.⁴⁶ A soproni evangélikus líceumban eltöltött éveket követően Asbóth 1788 és 1791 között a göttingeni egyetemen tanult teológiát, majd hazatérése után magánnevelő volt. Neve 1796-ban szerepel először a késmárki evangélikus líceum tanárai sorában, s ez időtől fogva természetrajzot, általános gazdálkodási ismereteket és dogmatikát adott elő.⁴⁷ Pethe távozását követően tehát Keszthelyen folytatta tanári pályáját, s elsősorban „rustica”, vagyis általános gazdálkodási, továbbá technológiai ismereteket adott elő. Nem mellékes azonban, hogy a tanintézet népszerűsítéséért is igen sokat tett, s a Georgikon első nyilvános dokumentumát, modern szóhasználattal „értésítőjét” is ő dolgozta ki, részletesen ismertetve a keszthelyi tanintézet oktatási célkitűzéseit, a tangazdasági gyakorlat materiális és szellemi hátterét.⁴⁸

Asbóth, az egykori göttingeni diák az 1810-es években már nem csak tanárként tevékenykedett, hanem a Directio vezetőjeként a keszthelyi gróf valamennyi uradalmának termelését is felügyelte, illetve a francia háborúk nyomán fellépő konjunkturális változásokkal összefüggésben az ausztriai piacokon történő értékesítésben is közreműködött.⁴⁹ Ugyanezen időszakban, vagyis az 1810-es évek közepén lett Festetics György alkalmazottja Romy Károly György (1780–1847), Asbóth korábbi késmárki diákja, aki kezdetben maga is a göttingeni egyetemen tanult teológiát, s három éven át szintén gyakorlati gazdálkodási ismereteket oktatott a Georgikonban. Romy gazdasági szakírói és tanári tevékenysége ez idáig elkerülte a korszak kutatóinak figyelmét, jóllehet ő volt az, aki egy másik, szintén egykori göttingeni diák, Berzeviczy Gergely latin nyelvű, a parasztság állapotáról írt éles társadalomkritikai munkájának, a *De conditione et indolerusticorum*nak egy példányát eljuttatta Göttingenbe.⁵⁰

Az eddigiekből is kiviláglik, hogy Festetics számára mindenképpen meghatározó jelentőségű tudáscentrum volt Göttingen, aminek magyarázata abban rejlik, hogy az 1734-ben II. György (1727–1760) angol király és hannoveri választófejedelem által alapított *Georgia Augusta* egy különleges tudománypolitikai elképzelés gyakorlati megvalósításának színteréül szolgált. Az egyetem hírnevét ugyanis a természettudományi fakultások alapozták meg, aminek következtében Göttingent egyre inkább az empirikus, analitikus természettudományi kutatások európai központjaként tartották számon. Az oktatott tantárgyak, illetve a stúdiumok rendszerének sajátos szintézise révén az elmélet és gyakorlat egységének megteremtésére törekedtek, így a történettudomány esetében például a filozófiai megalapozottságú történeti-filológiai képzést matematikai és természettudományi tárgyak oktatásával egészítették ki. Az oktatás és a kutatás egységének megvalósítása érdekében az egyetemi képzést laboratóriumok, gyűjtemények, önálló botanikus kert, az orvosi képzés esetében klinikák, *Theatrum Anatomicum*, továbbá minden tudományterületet felölelő, páratlanul gazdag könyvtár segítette. A professzorok és a hallgatók ráadásul nem elkülönülve, hanem közösségben éltek. Az egyetem működésének, külföldi elismertségének egyértelmű biztosítékát jelentette, hogy az intézmény életére

komoly hatást gyakorló hannoveri választófejedelemségi tanácsos, Gerlach Adolph von Münchhausen (1688–1770) elve, vagyis a *libertasconscientiae und die Toleranz* tényleges tartalmát nyert az oktatói, kutatói munka során.⁵¹

Kis János (1770–1846) evangélikus szuperintendens évtizedekkel később papírra vetett visszaemlékezéseiben – s aki az anyai ágon soproni evangélikus polgárcsaládból származó későbbi georgikoni professzor, Asbóth családjának köszönhetően folytathatott tanulmányokat Göttingenben – igen szemléletesen érzékelteti az egyetem különleges voltát: „Minden egyéb tudományos intézetek és készülékek mellett, melyek jól rendelt egyetemhez megkívántatnak, Göttingát egy jeles könyvtár is ékesíti, mely mintegy háromszázezer kötet könyvet, és ötezer kéziratot foglalván magában, a tudósok vélekedése szerint, kivált az új literatúrára nézve, egész Németországban s talán egész Európában is leggazdagabb volt. [...] A sok jeles tanító az ifjúságban nagyon szembetűnő tanulási vetélkedést támaszta. Ez az által sem kevésbé mozdított elő, hogy esztendőnkint mind a négy tudományos kar az angol király költségén a tanulók számára egy-egy pályakérdést szokott feltenni, melyeknél a jutalom mindenik karban huszonhat arany nehézségű arany emlékpénzből állott.”⁵²

A fentiek alapján tehát egyáltalán nem tűnik túlzottnak a göttingeni egyetem egyedi tudásközpontként való értelmezése a modern agrárgazdasági és gyakorlati ismeretek recepciójának tekintetében. A georgikoni tangazdaságnak köszönhetően pedig a hallgatók az élenjáró nyugat-európai agrotechnika ismerőivé, magyarországi terjesztőivé válhattak. Ezen túlmenően a hazai tradicionális gazdálkodási keretek kritikájával is szembesülhettek a hallgatók. Asbóth János többek között Beckmann hatására is részletesen foglalkozott az ugar hasznosításának problémájával, illetve megszüntetésének szükségességével.⁵³ Nem mellékes ugyanakkor, hogy Festetics György támogatta, sőt elvárta, hogy a Georgikon tanárai valóban építsenek a legkorszerűbb szakirodalommal rendelkező könyvtárára, melyben a német nyelvű természetéstechnikai, állattenyésztési, agrárgazdasági stb. szakkönyvek mellett a korszak angol közgazdasági, agrotechnikai szakirodalmának különleges gyűjteményét is létrehozta.⁵⁴ Erre utal Asbóthnak egy 1801. november 29-én Festeticshez intézett levele is, melyben így ír: „Gazdaságbéli tanításaimnak tökéletesebb ki-dolgozására alázatossan kérem Méltóságodat, méltóztasson könyvestárjából újabban következő tudós munkákat számomra ki adatni.”⁵⁵ A Directióhoz intézett 1803. január 2-i feljegyzésében szintén hasonló kérést fogalmazott meg: „...gazdaságbeli tanításaimnak kipallérozására, s kivált az ezen esztendőben meghatározott öt tárgyaknak tökéletesebb kidolgozására netalántán még szükséges könyveket a M[éltóságos]. Uraságbéli gazdag könyvtárából magamnak kikérhessem.”⁵⁶

II.

Asbóth meghatározó szerepe az 1810-es évek közepén közvetett módon is érvényesült, jóllehet ekkor már a Directio tagjaként tevékenykedett különböző beosztásokban. Romy Károly György Keszthelyre kerülését követően a fiatal „ökonómia professzor” előadásainak jegyzetként is alkalmazott írásos változatát Festetics uta-

sítása nyomán Asbóth ellenőrizte, illetve korrigálta, számos esetben kiegészítette.⁵⁷ Nem kétséges, hogy ezekben az előadásokban Adam Smith (1723–1790) szellemisége, Young, az angol Földművelésügyi Hivatal titkárának több évtizedes szakírói hatása, s természetesen Albrecht Thaer közvetítő szerepe egyértelműen kimutatható.⁵⁸ Mindemellett Rumy Keszthelyre kerülésével a Georgikon külföldi kapcsolatrendszere, ismertsége tovább erősödött. A fiatal ökonómia professzor német nyelvű leírását a Georgikonról a Göttingische Gelehrte Anzeigenben is recenzálták, illetve az Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitungban is több híradást tettek közzé az iskola működéséről, így Rumy professzori kinevezéséről.⁵⁹

Festetics a keszthelyi tanintézet legkorszerűbb minták szerinti működtetésére törekedett, s a tudományos társaságokkal kiépített kapcsolata, a tanulmányutak, az ösztöndíjak rendszerével a Georgikont egy tágabb nyugat-európai kapcsolatrendszer elemévé igyekezett tenni.⁶⁰ A költői túlzás igazságtartalma tehát a fentiek alapján nyerte el értelmét, midőn Bessenyei így zárja levelét: „De engedjen meg Excellentiád ezen hazafiúi gyengeségemnek! mert valóban gyengeség illy semminek, mint én, a nemzetről aggódni; Excellentiád gondja az, mert olly dicső épületnek rakta le talpköveit, melyet csak a Haza omladéka temethet el.”⁶¹

Jegyzetek

¹ Mocsáry Lajos (1826–1916) a *Magyar társasélet* című, 1855-ben megjelentetett írásával keltette fel a kortársak figyelmét, melyben a modern polgári Magyarország megerősödését a művelt, ugyanakkor határozott nemzettudattal rendelkező egykori köznemesség aktív közéleti, tudományos szerepvállalása révén vélte megvalósíthatónak. A jelentős írói tevékenységet folytató Grünwald Béla (1839–1891) bártfai (Sáros vármegye) eredetű szász családból származott. Berlinben, Heidelbergben, Párizsban tanult, 1867 után lépett közpályára. Előbb a Szabadelvű Párt tagjaként politizált, majd független lett, utóbb gróf Apponyi Albert (1846–1933) köréhez csatlakozott. Zólyom megye alispánjaként 1878-ban *Felvidék* címmel közreadott röpiratát egyes interpretációk az önálló szlovák nemzeti, kulturális törekvésekkel szembeni restriktív adminisztratív eszközöket alkalmazó magyar politika apológiájaként, programirataként tartják számon. Az előbbi problematikához Romsics Ignác és Roman Holec történészek tanulmányával lásd: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai*. Sajtó alá rendezte: Kocsis Aranka. Pozsony, 2011.

² Mocsáry Lajos: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla A régi Magyarország című munkájára*. Budapest, 1889, 21.

³ A Magyar Királyságnak a Habsburg Birodalomba történő komplex integrációja, s így a XVIII. századi magyarországi újjáépítés megítélése tekintetében lásd Kosáry Domokos több kiadást megért nagy ívű történeti esszéjének vonatkozó részeit: Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990.

⁴ A progressziót képviselő felvilágosult abszolutizmussal szemben minden rossz eredendő reprezentánsa a magyar nemesség, mely a XVIII. század végén a felvilágosult Habsburg központi politika kihívásaira nem tud „korszerű” válaszokat adni. A „feudális nacionalizmus” fogalmát, tartalmát és problematikáját az 1970-es évektől elsősorban Kosáry Domokos interpretációja befolyásolta. Kosáry álláspontjára reflektálva további részleteket lásd: Tarnai Andor: *Magyar jakobinusok, bonapartisták, nyelvújítók*. Irodalomtörténet, 54., 1972. 2. sz., 383–396. – A kérdéskör, a progresszió dilemmájához: Miskolczi Ambrus: *A felvilágosodás és liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Budapest, 2007. – Szekfű Gyula „rendi nacionalizmus” kategóriájának az 1945 utáni történetírásban való adaptálásával kapcsolatban összefoglaló kritikái áttekintést

ad Gergely András a Kazinczy emlékévre kiadott reprezentatív tanulmánykötetben: Gergely András: *Kazinczy a történelemben*. In *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen, 2010, 285–293. Gergely világosan rámutat a fogalmi rendszer ellentmondásaira: „Szekfű Gyula kategóriája paradox, valóságos oxymoron, s még képtelenebb a marxista »feudális nacionalizmus« terminus. A nacionalizmus ugyanis semmiképpen nem lehet rendi (rendi bázisú, rendiséget erősítő), mert a nacionalizmus eleve szélesebb közösségben gondolkodik, mintegy átlép a rendiségen, azt csak bomlaszthatja, de semmiképpen nem konzerválhatja, s végképp nem erősítheti.” Gergely András: i. m., 286.

⁵ Festetics életének monografikus feldolgozásához: Kurucz György: *Keszthely grófia Festetics György*. Budapest, 2013.

⁶ Lásd az 1790. évi országgyűlés 12–13., valamint a 16. és 67. törvénycikkelyeit!

⁷ *Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. Gedruckt im römischen Reiche, 1790; *Ninive. Fort gesetzte Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. Auch im römischen Reiche gedruckt, 1790. A korszak központi kormányzati gyakorlatának részletes elemzéséhez lásd: Mályusz Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. Budapest, 1926; Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*. In *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 1978, 64–104. A sztereotípiák problematikájához: Vári, András: *The Functions of Ethnic Stereotypes in Austria and Hungary in the Early Nineteenth Century*. In *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. Ed. Nancy M. Wingfield. New York – Oxford, Repr. 2005, 39–55.

⁸ A probléma különböző aspektusaihoz válogatott tanulmányokkal: *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*. Hrsg. Gerhard Sewann – Karl-Peter Krauss – Norbert Spannenberger. München, 2010.; Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Szerk. Csiki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc, 1999.

⁹ Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest, 2002, 56–59. és 148–151.

¹⁰ Lesky, Erna: *Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung*. In Lesky, Erna – Wandruszka, Adam (Hrsg.): *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Wien, Verlag Hermann Böhlau, 1973, 11–62.

¹¹ A jelzett folyamatok és jelenségek részletes kifejtését, különösen a józsefi reformpolitika ellentmondásaihoz lásd: Balázs, Éva H.: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*. Budapest, 1997.

¹² II. Lipót uralkodásához: Peham, Helga: *Leopold II*. Graz–Wien–Köln, Herrscher mit weiser Hand, 1987.

¹³ A kereskedelmi bizottság kiemelkedő felkészültségű tagja, a horvát köznemes Skerlecz Miklós (1731–1799) munkájának magyar nyelvű kiadását lásd: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*. Budapest, 1914. Berzeviczy munkásságához és életrajzához: Gaal Jenő: *Közgazdaságunk a Széchenyi előtti korszakban. Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest, 1909. H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, 1967. A korszak közgondolkodásának áttekintéséhez: Fried István: *II. József, a jozefinisták és reformerek. Vázlat a XVIII. század végének magyar közgondolkodásáról*. Budapest, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 563–592. A Magyar Királyság első modern statisztikai leírása szintén ehhez az időszakhoz kötődik. A soproni evangélikus líceum egykori tanára, Schwartner Márton 1798-ban tette közzé az első kötetet. *A Statistik des Königreichs Ungarn* átdolgozott kiadása 1809 és 1811 közt jelent meg. A magyar rendi, nemesi törekvések tekintetében bekövetkezett minőségi változás kérdésköréhez, a kizárólagos önérdékvédelmi mechanizmusok nagyobb, európai léptékű, regionális értelmezhetőségéhez: Sziájtó M. István: *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest, 2005, 392–394.

¹⁴ Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában.” *Felvilágosodás és orvosi tudományok a 18. századi Magyarországon*. Századok, 139. (2005. 5. sz.), 1065–1104.

¹⁵ A Habsburg reformpolitika jelzett aspektusához alapvető forrásként szolgál: *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvszete (1505–1805)*. I. Összeállították: Dóczy Jenő – Wellmann Imre – Bakács István. Budapest, 1934. A korszak gazdaságpolitikájához, az agrártermelés sajátos-

ságaihoz: Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Budapest, 1958; Ember Győző: *Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában*. Századok 109. (1975. 4. sz.), 796–903.; N. Kiss István: *Az agrár monokultúrák és Magyarország aktív külkereskedelmi mérlege 16–18. század*. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1982–1983*. Szerk. Für Lajos. Budapest, 1983, 209–227. A kataszteri felméréssel kapcsolatos újabb kutatásokhoz adalékkal szolgál: Szántay Antal: *A II. József-kori kataszteri felmérés Magyarországon*. In *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Budapest, 2008, 407–412.

¹⁶ A tanintézet történetéhez: Deininger Imre: *Keszthelyi Magy. Kir. Gazdasági Tanintézet (1865–1885) évkönyve az itt fennálló Georgikon (1797–1848) rövid történeti vázlatával*. Keszthely, 1885; Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon 1797–1848*. Budapest, 1967; Kurucz György: *A Georgikon alapításától 1848-ig*. In *Georgikon 200*. Szerk. Fülöp Éva Mária. Keszthely, 1996, 9–130.

¹⁷ *Berzsenyi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei*. Kiadta. és bevezette: Merényi Oszkár. Budapest, 1938, 59–60. A soproni evangélikus líceumban tanult Berzsenyi műveltségéhez adalékként szolgál Kis János (1770–1846) szuperintendens önéletírása, miszerint a német, latin és francia nyelvórák mellett sokan itt alapozták meg angol nyelvismeretüket, s a klasszikus irodalmi műveltség elsajátításán túlmenően a felvilágosodás időszakának nagy hatású szerzőivel, így többek között Locke, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Helvetius műveivel is megismerkedhettek. A líceum mindemellett nagy hangsúlyt fektetett a természettudományos tárgyak oktatására is. *Kis János superintendens' Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve*. Első közlemény. Sopron, 1845, 47., 50. Az intézmény történetéhez lásd: Németh Sámuel: *A soproni evangélikus líceum egy százada 1681–1781*. Sopron, 2007.

¹⁸ A Berzsenyi levelében hivatkozott kiadványok, „melyekkel Rumi megajándékoza”: Romy, Karl Georg: *Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely und den Mitteln, dasselbe dem Zwecklandwirtschaftlicher Institute über hauptnäherzubringen*. Oedenburg, 1814; uő: *Bewillkommungsrede an die Teilnehmer des ökonomischen Besuchesim Georgikon zu Keszthely*. Oedenburg, 1815; uő: *Ahrenlese des Georgikons zu Keszthely*. 1. Jahrgang. Wien, 1816.

¹⁹ Kurucz György: *Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között*. Századok 140. (2006. 3. sz.) 539–540.

²⁰ Mindenképpen figyelemre méltó, hogy az eredeti német terminológia nem kölcsönös interakciókat sugall, hanem olyan hatásmechanizmus-rendszerre utal, melyben az egyes elemek, így az intézményi hálózat esetében az egyes tudáscentrumok a közvetítési folyamatban akár alárendelt szerepet is játszhatnak. Alapvetően vitatott, ám kétségkívül inspiratív hatású volt George Basalla diffúziós modellje: Basalla, George: *The Spread of Western Science*. Science 156. (1967. May) 616–622. A fogalmi rendszerek összehasonlíthatóságának kérdéséhez: Latour, Bruno – Woolgar, Steve: *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. London, 1979. A transzfer modell kritikájához: Ash, Mitchell G.: *Wissens- und Wissenschaftstransfer. Einführen de Bemerkungen*. Berichter zur Wissenschaftsgeschichte, 29. (2006: 3. sz.) 181–189. A tudásközpont kitüntetett szerepéhez, illetve a „periféria” változó értelmezési keretéhez: Paty, Michel: *A Comparative History of Modern Science and the Context of Dependency. Science, Technology and Society*. An International Journal Devoted to the Developing World 4. (1999. 2. sz.) 171–204. A centrum és periféria sajátos átértékelését adja a globalizálódó tudásáramlás, különösen az atlanti régió felvilágosodás-történeti és episztemológiai kontextusában: Stam, Robert – Shohat Ella: *Race in Translation. Culture Warsaround the Postcolonial Atlantic*. New York – London, 2012. A tudásáramlás egy meghatározott, ám hangsúlyosan magyarországi viszonylatához: Krász, Lilla: *The Circulation of Medical Knowledgein Eighteenth-Century Hungary*. EastCentral Europe/L'Europe du Centre Est 40. (2013: 3. sz.) 268–295. A történeti értelmezés, a diskurzusváltás problematikájához áttekintéssel szolgál: Bödeker, Hans Erich: *Ausprägungen der historischen Semantik in den historischen Kulturwissenschaften*. In *Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte*. Göttingen, Hrsg. Hans Erich Bödeker, 2002. 7–28.

²¹ A probléma összetettségére az udvarban élő, a tágabb európai kitekintést nyerő Bessenyei György (1746–1811) világít rá: Bessenyei György: *Holmi*. Bécs, 1779.

²² Kurucz György: *Keszthely grófja*, i. m., 77–80.

²³ A család történetének korai időszakához lásd a következő munka megfelelő részeit: Szabó Dezső: *A herceg Festetics család története*. Budapest, 1928. Festetics Pál Buda 1686-os ostromában is részt vett gróf Batthány Ádám (1662–1703) dunántúli főkapitány tisztjeként. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára, Festetics Levéltár (Lt) Memorabilia P 235 117. d. fol. 40.

²⁴ Kurucz György: *Keszthely grófja*, i. m., 65–67.

²⁵ Goethe, Johann Wolfgang: *Életemből. Költészet és valóság*. Fordította: Szöllősy Klára. Budapest, 1965, 334.

²⁶ MNL Festetics Lt P 274 246. d. fol. 27–29 v. Kurucz György: *Keszthely grófja*, i. m., 63.

²⁷ Szabó Dezső: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. Budapest, 1933, 64–65.

²⁸ Nagy István: *A Magyar Kamara 1686–1848*. Budapest, 1971, 178–180.; *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Címeres levelek. I–VIII*. Leírta: Áldásy Antal. Sajtó alá rendezte. Czobor Alfréd. Budapest, 1904–1942. VI. 2–3.

²⁹ Kurucz György: *Keszthely grófja*, i. m., 76.

³⁰ [Mitterpacher, Ludwig]: *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen jugend bey gebracht werden*. Wien, 1773. Latin nyelvű átfogó mezőgazdasági műve: *Elementarei rusticae in usum academiaram Regni Hungariae conscripta. 1–3*. Buda, 1779–1774.

³¹ Kurucz György: *Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén*. Aetas 21. (2006. 2–3. sz.) 93–108.

³² Nádasdy Ferenc tábornok, horvát bán 1778. július 27-én írt levelében örömet fejezte ki, hogy ezrede „ilyen érdemes taggal szaporítatik”. MNL Festetics Lt Festetics Györgyhöz intézett levelek P 246 1. d. fol. 430.

³³ Kurucz György: *Keszthely grófja*, i. m., 106–109.

³⁴ Kriegsarchiv HKR Akten 1790/44/420fol. 59–60.

³⁵ Kurucz György: *Keszthely grófja*, i. m., 135–136. A haditörvényszéki eljáráshoz lásd a Festetics elleni vizsgálat teljes irategyűttesét: Kriegsarchiv HKR Akten 1790/44/420.

³⁶ *Adósság, hitel, törlesztés*, i. m., 545–546. A magyar főnemesség hitelügyleteihez és eladósodottságához lásd: Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Budapest, 1965.

³⁷ Az 1790-es évek elején római katolikus vallású főrendként református középiskolát alapított a Somogy megyei Csurgón, de az ő nevéhez fűződik Mikes Kelemen törökországi leveleinek kiadása. MNL Festetics Lt Központi birtokigazgatás és gazdálkodás P 274 245. d. fol. 13. Kostyál István: *Kultsár István levele Festetics Györgyhöz*. Irodalomtörténeti Közlemények 64. (1960. 4. sz.) 475–476.

³⁸ Az anyagi helyzetének konszolidálásában szerepet játszó Nagyváthy János (1755–1819) director tevékenységéhez lásd: Lukács Gábor: *Nagyváthy János keszthelyi munkássága. A „Közönséges Instructio” és annak hatásai*. In Nagyváthy János 260. *Tanulmányok Nagyváthy János „Közönséges Instructio” című könyvéről*. Szerk. Lukács Gábor – Tóth Éva. Keszthely, 2015, 55–70.; Csoma Zsigmond: *A „Közönséges Instructio...” szerepe Nagyváthy János életművében*. In Nagyváthy János 260, uo., 34–48. A keszthelyi uradalom Festetics György időszakához kapcsolódó történetéhez, illetve a háborús konjunktúra időszakához: Csöte András: *Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom*. In *Zalai Gyűjtemény* 34. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1993, 77–114.

³⁹ MNL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 6. d. fol. 67, 8. d. fol. 131–132 v.

⁴⁰ Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár Quart. Germ. 1240 fol. 79–84 v.

⁴¹ Pethe életútjához, lapszerkesztői tevékenységéhez: Süle Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Budapest, 1964. Pethe lapszerkesztői tevékenységéhez: Kurucz György: *Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén*. Agrártörténeti Szemle 28. (1986. 1–2. sz.) 34–55.; uő: *Jobbágy vagy farmer? A Nemzeti Gazda kísérlete a programadásra*. Agrártörténeti Szemle 31. (1989. 1–4. sz.) 1–23.

KURUCZ GYÖRGY: TUDOMÁNY, SZAKKÉPZÉS, IDENTITÁS

⁴² MNL Fesztetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 22. d. fol. 384–385.

⁴³ *Göttinger Gelehrte. Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001.* Hrsg. Arndt, Karl – Gottschalk, Gerhard – Smend, Rudolf. Bd. 1–2. Göttingen 2001 Bd. 1. 54–55.

⁴⁴ MNL Fesztetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 20. d. fol. 80.

⁴⁵ Az egyik figyelemre méltó sorozat: Beckmann, Johann: *Beyträge zur Oekonomie, Technologie, Polizey- und Cameralwissenschaft.* Theil 1–12. Göttingen, 1779–1791. Beckmann *Physikalische ökonomische Bibliothek* című 1799-ben Göttingenben megjelent sorozatának huszadik kötetét 1800. június 24-én vette állományba a könyvtáros. MNL Fesztetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 21. d. fol. 346.

⁴⁶ MNL (MOL) P 279 22. d. fol. 226.

⁴⁷ Lipták, Johann: *Geschichte des evangelischen Lyzeum.* sA. B. in Kesmark. Kežmarok, 1933., 210.; Rumi, Karl Georg: *Populäres Lehrbuch der Oekonomie.* Bd. 1–2. Wien, 1808. Bd. 1. IV. Asbóth életútjához és keszthelyi tanári tevékenységéhez lásd: Kurucz György: *Göttingentől Keszthelyig. Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tisztí tevékenysége 1801–1818.* Századok 147. (2013. 4. sz.) 1031–1060.

⁴⁸ „Kurze Darstellung der Bestimmung der Einrichtung und Studien-Plans des Gräflich Georg Festetitsischen Georgicon und der damit verbundenen Anstaltung.” OSZK Kézirattár Fol. Germ. 1460 fol. 1–15.

⁴⁹ Az adott időszak gazdálkodásának áttekintéséhez lásd: Csité András: *Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. Zalai Gyűjtemény 34.* Zalaegerszeg, 1993, 77–114.

⁵⁰ Fried István: *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez.* Magyar Könyvszemle 95. (1979. 3. sz.) 288–297.

⁵¹ A kérdéskör átfogó, kontextualizált elemzéséhez: Hammerstein, Norker.: *Universitäten.* In *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800.* Hrsg. Hammerstein, Norker – Hermann, Ulrich. München, 2005, Bd. 2., 369–400. A magyar peregrináció történetéhez: Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén.* Budapest, 2007. A tudományos interakció modelljéhez: Krász Lilla: „Bibliothekmedizin” kontra „Göttinger Medizin”. *Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században.* In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.* Szerk. Gurka Dezső. Budapest, 2010, 161–173.

⁵² *Kis János superintendens' Emlékezései,* i. m., 101–102.

⁵³ MNL Fesztetics Lt. Georgicon P 283 3. d. fol. 137v., 196. Asbóth az utasításaihoz felhasználta még a Bécsi Egyetem tanára, Leopold Trautmann könyvét: *Versuche in erwissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre.* Bd. 1–2. Wien, 1814–1816.

⁵⁴ Kurucz György: *Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában.* Magyar Könyvszemle, 106. (1990. 1–2. sz.) 32–44.

⁵⁵ MNL Fesztetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 27. d. fol. 662.

⁵⁶ MNL Fesztetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 32. d. fol. 9. Csapó Imre titkár jelentése szerint 1803 végén Asbóth angol szerzők munkáit kölcsönözte ki a gróf könyvtárából. MNL Fesztetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 36. d. fol. 596–597. Kurucz György: *Keszthely grófja,* i. m., 198–211.

⁵⁷ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 15

⁵⁸ Kurucz György: *Keszthely grófja,* i. m., 241–242.

⁵⁹ *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (1815) II. 1319–1320.; *Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung,* 1815. 22. sz., 171.

⁶⁰ *Göttingen Archiv der Akademie der Wissenschaften Pers.* 12 No. 38.; Kurucz György: *Keszthely grófja,* i. m., 234–235.

⁶¹ *Berzsenyi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei,* i. m., 60.